

פרק ראשון

הגות והבעה

הוגה דעות, משורר, איש הלכה, מיסטיקן — כל אלה חברו באישיותו של הרב אברהם יצחק הכהן קוק. מחשבותיו שפעו בלי-הרף והן הועלו על-ידו על הכתב בספרים, בחוברות, בשירים, במאמרים ובמכתבים. מקצתם נדפסו בחייו ורובם לאחר פטירתו, ועדיין (בשנת תשל"ג) לא הוצאו לאור כל כתביו¹. אולם בכל העושר הספרותי הזה אין אף ספר או מאמר בדפוס שנוכל למצוא בו במיצוי נאות את ריכוז משנתו ואת גיבוש תורתו. הוא היה כותב ורושם לעת-מצוא ולא הגיע לידי תיאור שיטתי של משנתו. כתיבתו היתה "בלי חיבור, כמשא חזון יום יום"², והוא העיד על עצמו שאינו "בעל אמנות-של-סידור בכלל" (אג"ר ב, רמג). "הוא כתב מתוך עומס רוחני רב. זרמי-עיונו שטפו כגהר שוטף וים-מחשבתו גאה גאה. כתיבתו היתה התפרקות-מה ממטענו המתגבר והולך, העובר על גדות גפשו. לפיכך אין מוקדם ומאוחר בתורתו ואין סדר למשנתו. והרוצה לעמוד על סוף דעתו צריך לצרף את הדברים ולסדרם"³.

ב"מכתב גלוי" משנת תרס"ו כותב הרב קוק: "הנני כותב לא מפני שיש לי כח לכתוב אלא מפני שכבר אין בי כח לדום" (אג"ר א, כד). את כתיבת ספרו "אורות התשובה" הוא מסביר כתוצאה מדחיפה פנימית: "זה כמה אני נלחם מלחמה פנימית ורוח חזקה דוחפת אותי לדבר על דבר התשובה וכל רעיונותי רק בה הם מרוכזים... אנכי הנני נדחף מעצמותי הפנימית לדבר על התשובה" (את"ש יט).

בתקופה הראשונה לעלייתו לארץ-ישראל חש בדידות רוחנית. "אין לי עם מי

1 לאחר פטירתו של הרב הוקמה אגודה להוצאת ספרי הרב. אגודה זו תיכננה להוציא לאור שלושים ספרים. ראה הקדמתו של הרב מאיר ברלין (בר-אילן) לספר משפט כהן (ירושלים תרצ"ז).

2 כך מעיד הרב דוד כהן, העורך של אה"ק. ראה הקדמתו לכרך הראשון של אה"ק.

3 עדות תלמידו של הרב, הרב מ"צ גריה, בספרו "רפנו" (תל-אביב תשכ"א), עמ' 5. השווה מאמרו של ע"א סימון, על דרכו הפוליטית ותפיסתו הלאומית של מ' בובר, שנדפס בספרו של מ' בובר, עם ועולם (ירושלים תשכ"א), 10.

להשיח לבבי, לא מזקנים ולא מצעירים, שיוכלו להגיע עד קרוב לנקודת חפצי, וזה מיגעני הרבה" (אג"ר א, קכח). באותה תקופה כתיבתו ופעילותו אינן נעשות מרצונו הפנימי, אלא "על פי התעוררות של דחיפה מן החוץ". עול הרבנות ועסקי הציבור מאלצים אותו לפעול ולכתוב מתוך נסיבות חיצוניות המשעבדות אותו אליהן. יש בכך משום "שעבוד אל החוץ", כניעה אל צרכים חיצוניים המעכבים את "חופש הרעיון להעמיד כל דבר וענין לזמנו ולמקומו". הוא יודע בעצמו כי אין בו כשרון לכתיבה מתוך התעוררות חיצונית וכי דרכו הרוחנית צריכה להיות על פי החופש הנובע מפנימיותו: "אבל אני צריך לחשוב הרבה מאד, ולפעול ולכתוב רק מעט מן המעט, תמצית קטן הכמות, אז הדבר מתוקן לכל הפחות ברוחי. והמצב מכריחני לדבר ולפעול ולפעמים גם כן לכתוב, על פי התעוררות של דחיפה מן החוץ, ועל זה אינני בעל כשרון כלל, כי אינני איש מלומד, ולא עשיתי חיל בכוחי כלל, כי אם מחונן מאת ד' בכשרון מקורי, אבל הוא צריך דוקא להתפשט בפנימיותו בבטחה גמורה, בלא שום שעבוד אל החוץ" (שם א, קנד).

כתיבתו היא אישית-פנימית והוא סבור שיש צורך לאדם להעלות את מחשבותיו על הכתב משום שכתובה זו מסייעת לו לאדם בהכרת חובותיו הרוחניות. "נראה שאי אפשר לצאת ידי חובה בענין חובות הלב רק אם יסדר ספר לעצמו בלימודים הדרושים לו בזה" (מא"מ יז).

את החוברת "אדר היקר", שפירסם בשנת תרס"ו, הוא מתאר כ"סכום של רעיונות", ראשי פרקים ודברים קצרים על ענינים שונים. אבל הוא סבור כי "כל פרוטה רוחנית ודאי גם היא מצטרפת לחשבון גדול, לא פחות מכל פרוטה גשמית" (א"ד יט—כ).

סגנון פיוטי

באותה תקופה חושב הרב על חיבור "ספר דעות כללי", אבל מפאת עומס טרדות הרבנות הוא אינו מספיק להגשים את הדבר (שם ב, רסד)⁴. ברוב כתביו נמסרים דבריו בקיצור ובצימצום ולעיתים אף במקוטע, מפני שנקבצו מתוך רשימות מרובות ועל-פי-רוב נערכו על-ידי בנו הרב צבי יהודה קוק

4 במבוא לקובץ "חזון הגאולה" (ירושלים תש"א), שנערך בידי הרב מאיר ברלין (בריאילין) והרב יהושע הוטנר, נמסר כי נמצא בעזבון הרב כתב-יד של ספר אשר לדברי תלמידי הרב יש לראות בו "מורה נבוכים חדש", ואשר בו ניגש הרב "לברר בהרצאה מקיפה ומפורטה את מקום הדת והמדע בחפיסת העולם הישראלית מתוך מגמה לאחד את הקצוות ולאחות את הקרעים" (תה"ג, תולדו-תיו, יד). ברם, עד עכשו (שנת תשל"ג) לא נתפרסם מתוך כתביו ספר שיש בו "הרצאה מקיפה ומפורטה".

והשווה אג"ר ג, קסה על הקושי לכתוב "ספר מסודר פולמי" (= פולמוסי).

ותלמידו הרב דוד כהן⁵. הוא מעיד על עצמו שהוא "בעל מלאכות רבות" והוא נאלץ "לגוד מאחת לחברתה", ולכן הוא מוכרח לכתוב בחפזון: "עד שאיני מוצא קורת רוח שלמה בסגנון דברי" (שם א, ריג). ברם, על אף הפיזור והקיצור, אין ספק שכתבתו של הרב מודרכת מכוח משנה מקיפה. העיון בכתביו המרובים מוכיח כי ניתן לגלות בהם תפיסה עקיבה בתחומי האמונה, המוסר, האדם, החברה, ההיסטוריה, המדע, האמנות, בבעיות ישראל והאומות, וביחסים בין מאמינים לשאינם-מאמינים. חקר משנתו חייב להתבסס על מכלול כתביו ועל מלאכת הצירוף וההקבלה של עניינים שנרשמו במקומות מרובים ובהקשרים שונים⁶. יש לפרש ולנתח את הגותו באורח שיטתי על רקע המסורת התיאולוגית ביהדות, הזרמים הרוחניים של הדורות האחרונים, והמציאות התרבותית והחברתית שבה פעל והגה. אולם חקר משנתו של הרב נתון לקשיים מיוחדים מבחינת ההבנה והפרשנות, וזאת בשל סגנון כתיבתו המיוחד וצורות-ההבעה הפיוטיות שלו. בקטע מתוך יומנו⁷ הוא מסביר את סגנונו:

הגיונותי הנם מני ים רחבים, בשפה פרוזית להביעם בל אוכלה, שלא בטובתי הנני מוכרח להיות משורר, אבל משורר חפשי. לא אוכל להיות קשור לנחושתיים של המשקל והחרוז. הנני בורח מן הפרוזה הפשוטה, מפני הכובד שיש בה, מפני צמצומה, ולא אוכל להכניס עצמי בצמצומים אחרים, שאולי הנם יותר גדולים ומעיקים מהמועקה של הפרוזה, שממנה אני בורח⁸.

סגנון כתיבתו בהגות הוא פיוטי. הוא גם חיבר שירים רבים, שמקצתם נתפרסמו בחייו ואחרים נדפסו לאחר פטירתו⁹. בכתבתו הפיוטית הוא

5 ראה ההקדמות לכתבי הרב קוק. בהקדמה למהדורה הראשונה (משנת תרפ"ה) מוסר הרב צ"י קוק כי הספר הקטן אורות התשובה קובץ על-ידו מתוך כתבי-יד מרובים ונערכו על-ידו. רק שלושת הפרקים הראשונים נכתבו על-ידי הרב קוק לפי הסדר שנדפס. וכן הדבר בהוברת הקטנה אורות התורה, לפי עדותו של העורך, הרב צ"י קוק.

6 ראה "פתח דבר יאיר" מאת הרב צ"י קוק בחוברת אורות התורה, ד': "כדרך דברי תורה יש למצוא בהם את השלמתם זה את זה ממקומותיהם השונים". והשווה גם או"ת קפט.

7 היומן לא נתפרסם בשלמותו, אולם קטעים ממנו פורסמו במפוזר בספריו. הקטע המובא כאן נדפס בקובץ פרקים במשנתו העיונית של הרב קוק, בעריכת י' הדרי—צ' זינגר (ירון), חלק ב' (ירושלים תשכ"א), גה—נו.

8 השווה מאמרו של ח"ג ביאליק, גילוי זכיוני כלשון.

9 חלק משיריו נאספו על-ידי א"מ הברמן במאמרו "שירת הרב", סיני (יו) תש"ה. אוסף נוסף של שיריו נתפרסם בספר אורות הראיה (ירושלים תש"ל). תרגומים לאנגלית של כמה משיריו נעשו בידי איגוס ובוקסר. ראה: J. Agus, *Banner of Jerusalem* (New York 1946); B. Z. Bokser, *Rabbi Kook the Poet*, *Conservative Judaism* (25) 1971.

משנתו של הרב קוק

נותן ביטוי הגותי-שירי למעינות נפשיים הדוחקים וגוברים. בשיריו מפעמת השאיפה להרקיע שחקים, לעוף מעוף נשרים (או"ר עד). הם מלאים ערגה לתנופה מחשבתית שתחרוג מעל ומעבר לאמצעי ההבעה הכובלים אותו. הוא מתאונן בשיריו על תחושת כליאה בתוך כלוב ועל צערו שלא נמצאו לו מערכי לשון שבאמצעותם יוכל להביע בבהירות את הגותו ורחשי לבו:

מְרַחֲבִים, מְרַחֲבִים
 מְרַחֲבֵי אֵל אֹתָהּ נַפְשִׁי,
 אֵל תְּסַגְרוּנִי בְּשׁוֹם כְּלוֹב,
 לֹא גִשְׁמִי וְלֹא רוּחִנִּי.
 שָׁטָה הִיא נִשְׁמָתִי, בְּרַחֲבֵי שָׁמַיִם,
 לֹא יְכִילוּהָ קִירוֹת לֵב
 וְלֹא קִירוֹת מַעֲשָׂה,
 מוֹסֵר, הַגִּיוֹן וְנַמוּס –
 מֵעַל-לְכָל-אֵלֶּה שָׁטָה הִיא וְעָפָה,
 מִמַּעַל לְכָל אֲשֶׁר יִקְרָא בְּכָל-שָׁמַיִם,
 מִמָּרוֹם מְפֹל עוֹנֵג
 מְפֹל נַעַם וְיָפִי,
 מִמָּרוֹם לְכָל וְשׁוֹב וְנֹאֲצֵל.

*

הֲרִי אֲנִי כְּלִי מְכָאָב מִצַּעַר הַבְּטוּי:
 אֵיךְ זֶה אֶבְטֵא אֶת הָאֲמֶת הַגְּדוּלָּה
 הַמְּלֵאָה אֶת כָּל לִבִּי.

*

הוֹי, אֵלֵי, עוֹרָה הִנֵּה בְּצַדִּיתִי,
 הַמֵּצֵא לִי מַעְרְכֵי לְשׁוֹן,
 תָּנֶה לִי שָׁפָה וְנִיב שְׁפָתַיִם –
 אֲסַפֵּר בְּמִקְהֵלוֹת אֲמִתִּי אֲמִתְּךָ, אֱלֹהֵי.¹⁰

הוא שואף לחבוק זרועות עולם וחס במועקה משום שאמצעי ההבעה מגבילים ומצמצמים אותו.

10 קטעים מתוך השיר "מרחבים" שפורסם באוסף ה"ל של א"מ הברמן.

בד־בבד עם רחשי־לב אלה מחליט הרב בשנת תרע"ד להוציא לאור חלק מרשימותיו בספר שייקרא "ערפלי טהר". רשימות אלה הוא מוסר לדפוס ללא עריכה אלא כמות שנכתבו בשעתן: "תקפו עלי רגשי תשוקה להדפיס איזה מרשימותי כסדר כמו שהם... אקוה שהדברים כמו שהם בלא שרק ועיבוד גם הם יהיו לברכה, ואולי מהם ימצאו שברכתם תבולט דוקא על־ידי חסרון העיבוד" (אג"ר ב, רצג) ¹¹.

ההתפעמות הספונטאנית, הפתאומית, המביאה לאותה כתיבה מאולתרת שהרב מייחס פה רק לגבי "איזה מרשימותיו", והוא רואה בה חשיבות דווקא בשל "חסרון העיבוד" שבה, הוא אחד מהסממנים העיקריים שיצירתו הפיוטית־ההגותית מתאפיינת בהם. הדברים אמורים לא רק לגבי יצירתו השירית המובהקת, המעוצבת כחטיבות־שירה מקובלות, על טוריהן השקולים ועל בתייהן המחורזים. שכן תופעה זו של התפייטות מאולתרת, ילידת הרגע המסויים, המובזק, הבאה בהתברקות בלתי־צפויה, מצויה בשפע גם על פני מרחבי כתיבתו המגוונת לתחומיה השונים, בהגות ומסתורין, באגדה ודרוש. על־פני הים הגדול של כתביו מתגלים לקורא ולמעין "איים" פיוטיים קטנים של התבטאויות נמרצות בצורת פסוקי ליריקה מפתיעים והשתפכויות־נפש מרשימות בעצמתן ובתעוזתן. יחד עם זאת מוצא כמעט בכולן שימוש נאות והולם בדימויים יפים וקולעים ובמטאפוריקה מבריקה. תוך הסתכלותו הרחבה־המעמיקה רואה הרב בתורה ובקיום המצוות "שירה אלהית גדולה ואדירה" (א"ד מח). ראייה זו אינה משאירה את גפשו הפיוטית אדישה. היא ממחישה המחשה מטאפורית את "לימודי הקודש הממלאים את החיים הרוחניים של האדם כדרך שמתפשט הדם במרוצתו לכל קצות הגוף" (אה"ת כב). ראייה זו וההתפעמות הבאה בעקבותיה, אינן סובייקטיביות, של ה"אני" המשורר. שירתו של הרב, בהיותה צרופה במצרף ההגות, ויונקת ממקורות החשיבה והחזון, אינה יכולה להישאר במסגרת מצומצמת של שירה אישית. שירתו של הרב מבטאת את רחשי לבו של העם, של כנסת ישראל: "כל מצוה וכל הלכה יש לה תכונה מוסיקלית מיוחדת שכנסת ישראל היא מקשיבה אותה ומתענגת עליה... עלינו רק להסיר את האוטם מעל אזני בנינו... והשירה תכה גלים בלבבם" (א"ד מח).

"מי שנשמתו היא שירית פיוטית, צריך הוא לדעת את תכונתו, את מאוייו ותשוקותיו המיוחדות, את הלך נפשו ואת המזון הרוחני המיוחד לו, הנדרש לסיפוק חיותו הרוחנית כאויר לנשימה" (אה"ק ג, רטו).

11 ההוצאה־לאור של ספר זה לא בוצעה בשלמותה. 80 עמודים נדפסו ונותר מספר מוגבל בלבד של עותקים בלתי מכורכים. קטעים מתוך "ערפלי טהר" הוכנסו לאתר מכן לספרים אחרים של הרב.

עם זאת מחשיב הרב ביותר את הצורך בספרות שתהא כתובה בסגנון ברור ומודרני, כדי "לספר במקהלות" את האמת. הוא רואה בכך אמצעי חשוב לעודד את החיים הרוחניים. "הננו חייבים לקנות לנו את הכשרון הספרותי, את הסגנון החי לכל צבעיו, את הפרווי ואת המליצי. ואם יש בנו מי שמרגיש את רוחו בגטיה לשירה ופיוט, אל נא יעזוב כשרונו" (אג"ר ב, רכו).

היצירה הספרותית

הרב קוק ראה צורך חיוני גדול בהגברת היצירה הספרותית, על צורותיה השונות, שהנושא והרקע שלה יהיו עם ישראל ותורתו ושתשקף את תהליכי תחיית הארץ ובניינה. התעצמותה של היצירה הספרותית צריכה ללוות את חיי הרוח ואת המעשה היומיומי של העם ואת צעדיו הראשונים בארץ ישראל. את משאת-נפשו זו של הרב אנו רואים, בין היתר, גם ממכתב-הברכה שהוא שלח למשורר ח"נ ביאליק בביקורו בארץ בשנת תרס"ט, המובא בזה בשלמותו (אג"ר א, רמז—רמח) 11א:

ברוך אתה בבאך לארץ חיים, אורח נעלה, משוררנו הגדול והאהוב מר ח"נ ביאליק, יברכך ד' מציון.
באהבה ברה ותמה ובכבוד נעלה הנני מתכבד להושיט לך, אביר שירתנו, את ידי לברכה בצעדך היום בראשונה על אדמת תחייתנו.
הכן משוררנו האהוב לקראת טל חיים וחסד עליון חי ורענן, אשר יחל להופיע עליך מחדש מפלג אלהים מלא חיים, המוכן לכל נשמה רעונה אשר לבית יעקב הבאה לאויר חיי הנשמות של ארץ התמדה. נשמה שירית, עורי, עורי, דברי שיר חי, לעם החי, המתעורר לקראת מקור חייו על אדמת מטעיו.
שירה נא, משורר אהוב לנו, מעתה על ישע גוי-ואלהיו. העירה כנורך, המלא עז ועדנה, לשיר לנו שירת הארץ, שירת התחיה. אמור נא ליעקב, הנה נולד גוי, הנה קם העם החי, הנה הוא צועד עלי תבור וחרמון. שירה נא לנו על החיל והחסן, על העושר והכבוד, אשר לאלהי ישראל בשמים וארץ, בבקעה ובהר, בכרמל ובשרון, בחבל נתלתו.
היה שמח ומאושר, משורר חביב ונחמד, במשוש תקות עמנו וארצנו.

המכבדך מאד,

אברהם יצחק הכהן קוק

אולם אין להסתפק ביצירת דברים חדשים בלבד. עלינו גם לדאוג להגברת תפוצתה ולימודה של ספרותנו הגדולה והרחבה, על העושר הרוחני הלאומי שבה, על-ידי הגשתה לעם בצורות-הבעה מודרניות. "אנו צריכים לתרגם על פי הסגנון הזמני את כל האוצר הקדוש שלנו, אוצר הדעות והרגשות

11א על דרך כתיבתו של הרב ראה גם מאמרו של הרב מ"צ נריה, ראייה ראשונה והמשכה, "מורשת", בטאון המועצה הדתית בני-ברק, ערב ראש השנה תשל"ג.

של כל התורה כולה כמעט, לקרבם לבני דורנו... אוצרי אוצרות של אמנות-קדש גנוזים בהם, ועלינו לדלותם בכל יום תמיד, ולתתם בספרות הסגנונית של ההוה" (אג"ר ב, רכו) ¹². הוא צופה כי באמצעות הספרות יוכל דורנו ללמוד את דרך התשובה: "רגשי התשובה בכל הוד יפעתם, בכל דכדוכי-נפשם היותר עמוקים, מוכרחים להגלות בספרות, למען ילמד דור התחיה את התשובה בעומק נפש, בתכונה חיה ורעננה, ושב ורפא לו. וקום יקום לנו משורר התשובה, שהוא יהיה משורר החיים, משורר התחיה, משוררה של הגשמה הלאומית ההולכת להגאל" (את"ש קכד) ¹³.

לספרות יש השפעה מהובה על "האומללים בנינו ואחינו הטובעים בים זועף של צרות רוחניות" (א"ד קי). הוא מחשיב כל-כך את העבודה הספרותית עד שהיה רוצה להשתחרר מעבודת הרבנות ולהקדיש את זמנו לעבודת הרוח והספרות, באשר היא "לפי נטייתי" (אג"ר ב, רסד). תפקיד הרבנות בקרב הישוב החדש הוא "עבודת חביבה" שכן עבודה זו מרהיבה נפש ויש בה הרבה נוחם ועידוד, אך יש בה גם יגון לב ואנחת נפש. טרדות הרבנות מעכבות לפעמים במידה מרובה את "מהלך עבודת הרוח" ובמיוחד מונעות ממנו את האפשרות להתרכז בכתיבה (שם א, לח). בשנת תרס"ז הוא מעלה הצעה להשתחרר ממישרת הרבנות ולהתמנות מנהל ("ממונה") של "כולל וילנה" בירושלים: "ואנכי כאשר ענין הרבנות הוא נגד תכונתי וכחותי, ומאד מאד אשתוקק שיהיה שבתי בארץ הקודש בלא משא של עול רבים בעיני הוראה... ונראה שהייתי מוצא בזה את מגמת פני לשבת בעיר הקודש ירושלים ת"ו ובלא עול של עיני רבנות והוראה" (שם א, פט) ¹⁴.

רצונו להשתחרר מן העבודה הציבורית של הרבנות לא יצא אל הפועל והוא דבק כל ימי חייו בתפקיד זה שהיה בעיניו "עבודת חביבה". אולם גם תוך

במאמר זה מוסר הרב נריה כי ח"ו ביאליק אמר על ההבדל בין כתיבתו ובין כתיבת הרב: "הדברים שאני כותב, יותר מסוגננים משל הרב. אולם איך אני מגיע לכך? אני כותב פעם אחת, מתקן ומוחק וכותב שוב, עד שהדבר יוצא מתוקן. לא כן הרב, ידוע לי שכל מה שמדפיסים משלו, זהו כפי שהרב כתב בפעם הראשונה, ולכתוב כך בפעם הראשונה — זאת יכול רק הרב קוק!"

12 הרב מדגים את הצורך בתרגום הישן לסגנון מודרני על-פי הדוגמה של עזרא (לפי המסורת המובאת בסנהדרין כא, ב) ששינה את הכתב של התורה מכתב עברי לכתב אשורי. דעת הרב היא, כי אחד מנימוקיו של עזרא לשינוי הכתב היה "לקרב על-ידי זה את דורו להבנת התורה ולמודה".

13 על הקשר בין התשובה ובין הספרות ראה את"ש יט; קיב; או"ת פא—פב.

14 בנו הרב צ"י קוק מוסר כי מלכתחילה לא רצה לקבל מישרת רבנות אלא שה"חפץ חיים" (הרב ישראל מאיר הכהן) הפציר בו לכהן ברבנות. וגם לאחר מכן השתדל כמה פעמים להתפטר מן הרבנות. ראה לשלשה כאלול (ירושלים תרצ"ח), ז.

כדי פעילותו הרבנית הוא מבקש לעודד ולטפח יצירת ספרות חדשה. יש צורך בספרות שתעסוק בעניני אמונות ודעות ותהיה מיועדת לצעירים שומרי תורה ומצוות העוסקים במדע (שם א, ריג). יש לחזק ידי סופרים ומשוררים ובעלי כשרונות אמנותיים ויש לייסד לשם כך במות ספרותיות (שם ב, קלו). הרב משתתף בעריכת כתבי-עת וגם מפרסם מאמרים בעיתונים ובקבצים¹⁵, "צריכים אנו לבמה ספרותית, כתובה עברית... והתחלה קטנה צריכה להעשות על-ידי 'עתון הרבנות' שצריך הוא לצאת לאור תחת השגחתנו בצירוף חברים לדעה, יראי ד' באמת, בעלי כשרון, היודעים ללכת עם החיים" (שם א, שיג). יש להקפיד על הרמה הספרותית ועל הליטוש הסגנוני. אין לכתוב בסגנון המתאים אך ורק ליחיד סגולה... מוטב-לסגנון עניני הגות "במעטה של קרירות שכלית" כדי שהדברים ישפיעו כדרכם של דברי ספרות בתחום הדעות (שם ב, רו).

יש אנשים אשר הגלות הטביעה בהם את רישומה "והם מוצאים כל עילוי וכל שגב רק במה שהוא גויי ובלבד שיהיה מתורגם עברית" (שם ב, קסג). נתפשטה הדעה שכל בעל כשרון ספרותי מוכרח להיות כופר ופושע ישראל: "את מגדל-תרמית זה אנו חייבים להרוס, ולהראות לכל באי עולם את ההוד השירי והנועם הספרותי, אשר יפרחו בהיותם משוקים ממקור חיי האומה הטבעיים והנאמנים" (שם א, קצה). למרות החשיבות המרובה שהוא מייחס ליצירת ספרות ועיתונות, הוא מסתייג מן "הטעם של הספרות החדשה". בספרות זו גיכרת "פזיזות וקלות דעת". במקומה צריכה לבוא "צורה שכובד ראש ויראת שמים מיושבת הקוקים עליה". הרב אינו מוכן לוותר בזה, אם כי הוא יודע שבכתיבתו יש "ממה שנראה לצעירים מגומגם" (שם א, קנא).

גבולות ההסברה

הרב מודע לקשיי הסגנון שלו אך הוא סבור שהכתיבה אינה צריכה לגלות את הכל. יש דברים נשגבים שהם עלומים בטבע על פי "הכוונה האלוהית", כדברי הפתיחה למורה נבוכים של הרמב"ם, וכדברי הזוהר: "עלמא מתקיימא ברזא". והוא מטעים כי בענין זה דומות דעותיהם של הזוהר והרמב"ם¹⁶. יש איפוא הכרח להשאיר דברים מסויימים בעילומם ולהסתפק ברמזים:

15 ראה אג"ר א, קמא; א, רמב; א, רסח; ב, ח; ב, קנו; ג, קסט; ג, קעט. בין כתבי-העת שהרב קוק יזם את פירסומם ראוי לציין את הניר, שיצא לאור בירושלים בשנת 1909, ובשער מופיע תיאור זה: "קובץ ספרותי יוצא לאור על-ידי חובבי הספרות בארץ הקודש".

16 על המסתורין בהגות הרמב"ם ראה י' וינשטוק, במעגלי הנגלה והנפתר (ירושלים תש"ל), 107—148.

הגות והבעה

29

ואשר תציג למשל את הספרות האירופית בדיקנותה ובירורה, במה שנוגע לעצמי אוכל להודות שאינני בעל סגנון של הסברה כראוי. מכל מקום, בכללות אומר, שאינני מקנא בבעלי הגילוי שהם מבטאים את הכל בבירור. בהרבה מקומות ישנם ענינים גדולים כאלה שרק אם נמעך אותם, אם נטשטש את צורתם, עד שיהיו קטנים כל כך, כמו שקטן הוא הדיבור שלנו לעומת תעופת המחשבה, אז אנו יכולים לבטאם בבירורם. אבל כל זמן שנחדור אל פנימיות הנשמה שבתוך הדברים ונשתוקק לענינים בעצם גבהם, בשום אופן לא נוכל לברר את הכל ולא נמצא בקרבנו נטיה לחלוק על "הכוונה האלהית", ששמה את הדברים הנשגבים עלומים בטבע, "עלמא מתקיימא ברזא" (שם א, רסז).

חובה לפרש ולהסביר "כפי היכולת הנתונה להסביר". אמנם בהסברה הנמסרת "בריש מילין" ודאי שלא יובנו הדברים בשלמותם, אך תועלתה של הסברה בדרך הרמיזה היא שתעודד "חכמי לב" ותוביל אותם להכרה מעמיקה יותר (שם א, שב). סימן לעניות-רוח-פנימית הוא הרצון להסביר הכל, אפילו דברים נשגבים ונעלים. מוטב להתקדם בהדרגה. תחילה נמסרים הדברים בדרך הרמיזה, ולאחר מכן מתגלים גם הענינים הכמוסים. "אני חפץ להציק רוח, איך שיהיה, איני מקפיד כל כך על הקיצוע החיצוני, במקום שהדבר קשה לי" (שם א, רסז).

רצונו להבהיר ולהסביר, אבל בענינים שמשנתו קשורה לתורת הקבלה הוא רוצה לשים גבול להסברה. "ביחוד קשתה עלי ההסברה והכיוון אל השערה, עד כמה להנמיך רזי עולם" (שם ב, לו). הוא מבהיר שאין לתמוה על כך שהמעייין במאמריו נתקל לפתע בדברים, שהם מעל ומעבר להגיון ולחושים האנושיים — "כי בענינים הרוחניים הננו תמיד קשורים אל היסוד הסודי שזהו האמת היותר גדולה שבהכרתם... וכל מי שהוא מדבר דברים מעומק נשמתו, מוכרח הדבר שימצאו בתוכם הנקודות הללו, שעל ידן זוהר האמת התוכית מתגלה. כמדומה שזהו מפתח נאמן למקורות קשים בדברי, ובדברי כל המדברים בסגנון זה, ראשונים ואחרונים" (שם א, קלא).

נראה, איפוא, כי התלבטותו של הרב בשטח ההבעה והכתיבה היתה לא רק בשל קשיים ספרותיים-צורניים שהמוקד שלהם הוא אפשרות ההתבטאות, אלא גם הרצון להתבטאות מפורשת, בהירה וגלויה. כלומר, הרב עצמו חש שהוא נתון במתח בין רצונו להסביר ולגלות ולבטא את משנתו בצורה ספרותית ובין הרתיעה לגלות את שלא ניתן לבאר אלא ברמיזה¹⁷:

מרגישים אנו את האילמות הרוחנית, הוי כמה יש לנו לדבר, כמה גדולה היא

17 ראה ע' שטינזלץ, "הבעייתיות באורות הקודש", פני (נו) תשכ"ה, רסו-רסט, המסביר את הקושי בכתיבי הרב קוק מפני שהוא מנסה ליצור "קו מחשבה" במקביל לקו המחשבה של תורת הקבלה, בלי להשתמש במינוח של הקבלה. ברם, העיון בכתיבי הרב קוק אינו מאשר זאת.

משנתו של הרב קוק

מידת האור של הצדק והחכמה שאנו מוארים בה בתהום נשמתנו, אבל איך נגלה זה, איך נבאר, איך נהגה, איך נבליט גם קצה קצהו של זיו עליון זה. על זה סגורים השערים לפנינו (ע"ט מ).

בתשובה לפנייה שיפרש דברים סתומים באחד ממאמריו, הוא כותב: "תבקשני לפרש רזי עולם, וכמה קשה עלי ההסכם לדבר אפילו אותם ראשי הפרקים שהרשיתי לעצמי לרשמם, ואיך ארחיב עוד את הדברים (אג"ר ב, יא). אין למצוא את הסיפוק הרוחני "בצד הגלוי". אי אפשר להשביע את הצמאון הרוחני ב"תוכן מוגבל". על האמת אין להתפשר ואין להקטין אותה. יש שהאדם מתיירא ממנה והוא הושב שעל-ידי הקטנתה היא תהיה פופולארית ושווה לכל נפש. אבל זו טעות. "האמת האחרונה, האמת האלהית נתבעת בחזקה מכל, ודוקא בכל אמתה, ברום גובה אורה, במלא האמת שלה, ודוקא בשביל כך היא ראויה לכל, לכל בשר, לכל יצור, לכל פועל". אולם השאיפה לאמת האלוהית בכל אמתה מגבילה את הדיבור ומכבידה על ההבעה. אנו רוצים לדבר "והאילמות תוקפת אותנו... והמושגים נטבעים בדומיתנו". ואף-על-פי-כן, נתמיד בחתירה אל האמת האלוהית הצפונה והסודית — גשאוף לגלות ולהבהיר ועם זאת נכסה ונסתום (אה"ק א, ד—ו).

דומה כי השאיפה לאמת הכמוסה — שהיא האמת העילאית, האמת לאמתה — אף דוחפת אותו לחפש התבטאות בשירה. לדעתו, השירה אינה מעין בריחה מהתמודדות שכלית עם שאלות שבמחשבה אלא חתירה להבעה מעמיקה יותר של ענינים שהבעתם קשה בדרך של פרוזה. "השירה היא ההבעה השכלית העליונה, היוצאת מתוך ההסתכלות הרחבה והעמוקה באור אל עליון ופליאות מפעליו" (עו"ר א, ר).

האמונה היא שירת החיים, שירת ההויה. והשירה היא ההשגה היותר חודרת, יותר פנימית במעמקי מהות המושג, מה שאי אפשר כלל להשגה הפרוזית. אוי לו למי שרוצה לאבד מן החיים את הדר השירה שלהם — הוא מאבד את כל התוך של החיים ואת כל האמת שבהם. הפרוזה כולה היא תופסת את ערכה מפני שהיא נסמכת על שירת החיים¹⁸.

העיון במשנתו של הרב מעמידנו איפוא בפני צירוף של קשיים: העדר "ספר דעות כללי", הסגנון המיוחד והאישי, הרמזים המרובים, העירפול הנובע מן הכתיבה השוטפת אך המקוטעת, צורת ההבעה שהיא שירה, והמתח הנפשי שבין השאיפה לגלות ובין הרצון להעמיק ואף לכסות. ואף-על-פי-כן, אין ספק שהרב חתר כל ימיו ליצור יצירה ספרותית שתבאר את הגותו הדתית.

18 נמסר על-ידי או"ר (הסופר אלכסנדר זיסקינד רבינוביץ) ונדפס בספר המהשבה הישראלית, לקט דברי הרב קוק שנערך בידי א' קלמנסון (ירושלים תר"ף), כג.

הוא רוצה כי לתלמידי חכמים לא יחסרו "כוח המליצה וצחות הלשון" והוא רואה ברבי משה חיים לוצאטו דוגמה ומופת ליכולת ספרותית זו: "וזה היתה כוונת החסיד רמח"ל ז"ל במעשיו, בספרי מליצה וצחות, וגם אני הקטן הנני חפץ למנקט בשפולי גלימיה ז"ל וללכת בעקבותיו כפי מעוט יכולתי" (אג"ר א, מב) ¹⁹. בתכנית הלימודים של הישיבה שהוקמה על-ידו הוא קובע: "וחשוב יהיה לנו גם הסגנון הספרותי להרגיל ולחנך את תלמידינו אשר יתעתדו להיות רועי ישראל ומדריכיו, למשוך בקשת סופרים בסגנון יפה ובהיר" ²⁰.

חקר משנתו של הרב צריך להתבסס על ההנחה כי בכתביו המרובים והמפוזרים יש תורה שיטתית המבארת עקרונות-יסוד של האמונה ותופעות-חיים של תקופתנו. עם זאת חייב המחקר השיטתי של מחשבת הרב להתחשב באופי האישי והפיוטי של כתיבתו ובמתח שבין השאיפה להסביר ובין הרתיעה לתת ביטוי שיטתי לענינים עמוקים. אולם מעל לבעיות וקשיים בולט רצונו להורות לנבוכי הדור. הוא רוצה ללמד ולהסביר לכל צעיר הדורש ושואל ומרצה מבוכותיו (שם א, צג). "אני תמיד שרוי בצער מזה שאיני יכול להשביע את רצון דורשי האהובים, יברכם ד'" (שם ב, רמז). הוא שואף לקיים התכתבות קבועה עם "נבוני הצעירים" בדרך של שאלות ותשובות בעניני אמונות ודעות, מתוך תקווה כי התכתבות זאת תצמיח "ספרות הגונה רוחנית ופוריה במקצוע העוזב של הלכות הדעות והאמונות" בהתאם לחזונו בשירו "משאת נפשי" (אג"ר א, ריג; או"ר כט):

וּמְנַקְדוֹת מַחְשְׁבוֹתַי
שִׁיקְבְּצוּ לְעֵדְרַיִם
אֶקַח אוֹתוֹתַי
וְהִיוּ לְמֵאמְרַיִם.
וְהֵמְאֵמְרַיִם בְּחִבְרַת
יְהִיוּ לְסִפְרַיִם
וְהַסִּפְרַיִם בְּכָל קֶרֶת
יְהִיוּ נְפוֹרַיִם.

19 השווה הרב דוד כהן, קול הנבואה – ההגיון העברי השמעי (ירושלים תש"ל), שטו–שטז, המציין כי שלוש תנועות היו עוינות זו לזו – החסידות, המוסר וההשכלה – ואף-על-פי-כן "שמו להן בראשן את רמח"ל".

20 הישיבה המרכזית העולמית בירושלים, חוברת שנדפסה בירושלים (ללא ציון תאריך, כנראה בראשית שנות ה-20), עמ' 9.